

TERİMLERE DAYALI OLARAK GELİŞEN BAZI ANLATIM BİÇİMLERİ

Hamza Zülfikar

- Cumhuriyet tarihi boyunca söz varlığı açısından büyük değişiklikler gösteren Türkçede, son dönemde sanatın, tekniğin, bilimin çeşitli alanlarına ait terimlerinden yararlanılarak yapılmış birtakım yeni anlatım biçimleriyle karşılaşılıyor. Yeni duyulmaya başlayan bu sözlerin eskiden de *yelkenleri suya indirmek*, *boşa kürek çekmek* gibi mecazlı bazı örnekleri vardı ancak bunların sayıları sınırlıydı. Yelken sporunda geçen *yelkenleri suya indirmek* sözünün *Türkçe Sözlük*'te gerçek anlamı değil de mecaz anlamı "*Direnmekten vazgeçip karşısındakinin dediğini benimsemek, kabul etmek.*" biçiminde verilmiş. *Türkçe Sözlük*'te *yelkenleri suya indirmek* yanında "hareket etmek, yola çıkmak" anlamında bir de *yelken açmak* sözü var. Bu maddede ise gerçek anlam verilirken mecaz anlam üzerinde durulmamıştır. Bu, mecazlı bir anlatım olarak "*Başını alıp uzaklara gitmek, arzuladığı hedeflere ulaşmak.*" gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. Denizcilikle ilgili mecaz anlamda *kürek çekmek* terimini de hatırlayalım. Denizde veya gölde tekneyi kürekler aracılığıyla hareket ettirmek yürütmek anlamında kullanılan *kürek çekmek* eylemi, bir de *boşa kürek çekmek* biçiminde kullanılır. *Türkçe Sözlük*'te bulamadığım *boşa kürek çekmek* deyimini dilde mecazlı bir anlatım olarak "gösterilen çabanın boşa gittiği, amaca ulaşılmadığı" anlamlarında kullanılıyor. Denizcilikle ilgili bir başka örneğimiz de *akıntıya kürek çekmek* deyimini olup "*Olmayacak bir iş uğruna çabalamak, emek sarf etmek.*" Anlamında, daha çok mecazlı bir ifade olarak geçer. Verilen şu birkaç örnekte görüldüğü gibi dört tarafı denizlerle çevrili bir ülkenin insanları denizcilikle ilgili çeşitli sözler türetmiş ve bunları ilgi çekici bir biçimde mecaz anlamlarda kullanmıştır. Örneklerimiz bunlarla sınırlı değildir.

Türkçe Sözlük çalışmaları sırasında bu tür edebî değeri olan mecazlı anlatımları dikkate alıp sözlüğe işlerdik. Tanımlanması ise bir tartışma konusuydu. Bütün çabalara rağmen gene de dikkatten kaçan

sözler olabiliyordu. Şimdi bu sözlere yenileri eklenmeye başlamıştır. Yazılı ve sözlü basını izlerken karşılaştığım bu tür sözlerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Not ettiğim örneklerden bir bölümünü burada dile getirmeye çalışayım.

Basında sık sık kullanılan *radarına yakalanmak*, *radarına girmek*, *radarına takılmak*, *radarına düşmek* vereceğimiz örneklerdendir. *Maliyenin radarına yakalanmak*, *zabitanın radarına düşmek* gibi *Türkçe Sözlük* sayfalarına henüz girmemiş olan bu *radarına girmek*, *radarına düşmek*, *radarına yakalanmak* deyimleri artık kontrolün, denetimin yapıldığı her durumda çeşitlenerek kullanılmaya başlandı ve oldukça geniş bir kesim tarafından benimsendi. Cisimlerin yerini elektronik dalgalar aracıyla bulmaya, tespit etmeye yarayan *radar* İngilizceden Türkçeye geçmiştir. Bu araç vasıtasıyla yasa dışı veya kurallara aykırı her eylem resmî veya özel kuruluşların radarına, yani denetimine girebiliyor veya takibine uğrayabiliyor. *Radar* sözünün ilk defa kullanıldığı yıllarda bir karşılık gösterilmedi. Denizcilikte, askerlikte, trafikte yaygın bir söz olarak dilde yerini alan *radar* kelimesine *izlemek*, *gözetlemek*, *denetlemek* fiillerinden bir karşılık bulunabilir.

Spor terimlerinden örneklere gelince Türkçede iki *pot*a kelimesi var. Bunlardan birincisi, “içinde çeşitli madenlerin eritildiği kap” anlamındaki *pot*a kelimesi. Bu kelime Farsça kökenlidir. Bir de “basketbol oyununda bir direğe çakılı levhaya tutturulmuş çember ile bir ağdan meydana gelen düzenek” olarak tanımlanan *pot*a terimi var. Bu spor terimi Fransızcadan Türkçeye geçmiştir. Hint Avrupa dil ailesi içinde kökenleri bakımından bu iki sözün birbiriyle ilgisi olduğu söylenebilir. Basketbol sporunun (sepet topu) bir terimi olan *pot*a’dan türetilmiş kelimelere deyimlere bakalım. Bu terimden *potaya girmek*, *potaya düşmek*, *potaya düşürmek* deyimleri günlük dilde ve basında sık geçmektedir. Bu deyimler, mecazlı sözler *Türkçe Sözlük*’e henüz girmemiştir. Söz konusu deyimler, “Kişi iradesi dışında, beklemediği bir durumda kendini dar bir alanda, çıkmazda bulmak.” anlamlarında kullanılıyor.

Bir de spor terimi *forvet* örneğine bakalım. *Forvet* İngilizceden alınmıştır. Futbol sahasında ileride oynayan “uç oyuncu” anlamıyla *Türkçe Sözlük*’e girmiş ama mecaz anlamda kullanıldığı belirtilmemiştir. Aynı durumu *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’te de görüyoruz. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, bunu “*Top oyunlarında hücum hattında yer alan oyuncu.*” diye tanımlamış. Bu sözlükte de mecaz anlamında kullanıldığı belirtilmemiş. Oysa *forvet* terimi basında değişik mecaz anlamlarda sıklıkla kullanılmaktadır. “*Başkanlık seçiminde iki forvetimiz var...*” biçiminde “mücadele edecek, kazanmayı sağlayabilecek, etkili aday” anlamında kullandığını görüyoruz. Bunun yerine “*Bu seçimde iki uç oyuncumuz var.*” denebilir. Gönül böyle arzu ederse de artık o inceliğin (rikkatin), Türkçe sevgisinin köreldiğini söyleyebiliriz. Bu konuyla ilgili olarak Türk Dil Kurumunca Fransızca kökenli *santra* için *orta yuvarlak* karşılığı gösterilmiştir. Burada görev alan sporcuya da *orta saha oyuncusu*, *orta alan oyuncusu* denilmeli ve bu terimler birbirine gönderme yapılarak *Türkçe Sözlük*’e katılmalıdır.

Bunun yanında *Türkçe Sözlük*'te *orta saha* maddesi de var. “*Futbol, hentbol vb. oyunlarda topun oynandığı sahanın orta bölümü*” diye tanımlanmıştır. Şimdi üzerinde çalışılacak konu, *saha* ve *alan* terimleridir. Bunlardan yapılmış terimler, birinin diğerinin karşılığı olup olmadığı, sıklık açısından incelenip sözlüğe yansıtılmasıdır.

Spor terimi *saha amiri, saha avantajı, dış saha, iç saha, halı saha, orta saha, yabancı saha, çim saha, antrenman sahası, ceza sahası, tenis sahası, basket sahası* gibi terimlerin yanında *alan* sözü ile yapılmış terimler de var. *Ceza alanı* terimine *ceza sahası* uygun bir karşılık olabilir ama *çim saha, çim alan* veya *halı saha* terimi *halı alan* ile karşılanması artık zor görünüyor.

Derlediğimiz örnekler arasında spor dallarının terimleriyle ilgi mecazlı anlatımlar belli bir sayı tutmaktadır. Bir spor terimiyken bunlara yazı dilinde değişik mecazlı anlatımlar yükleniyor ve bunlar kısa sürede toplumun ilgisini çekiyor. Bunları kimin yaptığını ve ne zaman yazı diline girdiğini de bilmiyoruz.

Spor karşılaşmalarında seyircinin oturması, oyunları seyretmesi için yapılmış *tribün* aynı zamanda bir spor terimidir. *Türbün, tirbün* biçiminde hatalı söyleyişlere de rastlıyoruz. Doğru yazımı *tribün* olan bu spor terimi Fransızca'dan Türkçeye geçmiştir. Türk Dil Kurumunda *Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu* çalışmalarında alanın öğretim üyeleri ve Türk Dil Kurumu uzmanlarıyla bu Fransızca kökenli kelimeye *sekilik* sözünü karşılık olarak göstermiştik. İlgi çekmedi. Günümüzde söz konusu kelime *tribünlere oynamak* biçiminde mecazlı bir söz olarak kullanılıyor. *Türkçe Sözlük*'ün *tribün* maddesinde *tribünlere oynamak* biçiminde bu söze yer verilmiş, mecaz anlamı “*Bir iş yapmadığı hâlde, kendini iş yapıyor gibi göstermek.*” olarak tanımlanmıştır.

Spor terimlerinin bir bölümü Fransızca bir bölümü de İngilizcedir. Türkçe örnekleri ise *sağ iç, sol iç, orta saha oyuncusu, savunma* gibi terimler sayılıdır. Fransızca *ofansif* terimine *Türkçe Sözlük*'te karşılık olarak *atağa dayalı* sözü karşılık olarak gösterilmişti, ilgi görmedi. *Ofansif* terimine karşılık olarak *hücum* gündemde idi. *Defansif*'in karşılığı ise *müdafaa* olarak kabul görmüştü. *Hücum'a akın, müdafaa'ya savunma* önerildi, bugünkü kullanıma gelince *ofansif, defansif* daha sık geçmektedir. Bu tutumu bir şekilde hatırlatmak, Türkçenin aleyhine işleyen bu durum üzerinde durmalıyız.

Bir spor terimi olan Fransızca *rövanş* kelimesine dayanan *rövanşını almak* gerçek anlamı dışında mecaz anlamda da kullanılıyor. *Türkçe Sözlük*'te “kendine yapılan haksızlığın karşılığını vermek.” biçiminde tanımlanmış. Kullanımda daha çok “karşılaşılan bir haksızlığın öcünü almak” anlamında geçmektedir.

Fransızca kökenli *futbol* terimi Türkçeye girip yayıldıktan sonra bunun için Türk Dil Kurumunca önerilmiş olan *ayak topu* terimi kabul görmedi. Bunun gibi *top* kelimesi ile *sepet topu (basket), alan topu (tenis), el topu (hentbol), masa topu (masa tenisi)* önerileri de kabul görmedi. Spor terimlerinde olduğu gibi birçok alanda önerilen Türkçe karşılıklar işletilmeden *Türkçe Sözlük*'ün

sayfaları arasında kaldı. Spor dalında birtakım yeni anlatım biçimleri doğdu, *top çevirme* bunlardan biridir. *Türkçe Sözlük*'e henüz girmemiş olan bu spor terimi günümüzde mecaz anlamda “birtakım hileli yollarla karşıdakini alt etmek” anlamına kullanılıyor. Buna benzer bir deyim de *topu taca atmak*'tır. Her ikisi de Türkçe düşünülmüş, Türkçe ifade edilmiş sözlerdir. *Türkçe Sözlük*'te bu spor terimi “*topu yan çizgi dışına atmak*” diye tanımlandıktan sonra kelimenin mecaz anlamının “*Konuşulan konuyu saptırmak.*” olduğu tespit edilmiştir.

Sporun güreş dalıyla ilgili olan terimlerinden de yararlanılarak birtakım deyimler yapılmıştır. *Tuşa getirmek* örneği var. *Türkçe Sözlük*'te spor terimi olarak tanımlandıktan sonra *mec.* kısaltmasıyla mecaz anlamda kullanıldığını tespit edilmiştir. Verilen tanım “*mec. yenmek, mağlup etmek.*” biçimindedir.

İpi göğüslemek bir başka sporla ilgili deyimdir. *Türkçe Sözlük*'e alınması gereken sporla ilgili bu deyim gerçek anlamının yanı sıra mecaz anlamda “*Kuru-luşumuz, üç firma arasından ipi göğüsledi.*” cümlesinde olduğu gibi mecazlı bir anlatım olarak dilde yer etmiştir. Daha çok “başarılması zor bir durumu elde etmek, ulaşılmaması zor bir seviyeyi yakalamak” anlamlarında geçiyor. Bu arada sözlükte *göğüslemek* maddesini de yeniden değerlendirmek gerekir.

Spor dışında seçtiğimiz öteki alanlara ait örnekler bakalım. Örneği teknik alanlardan verelim. Arapça kökenli *hadde*, *Türkçe Sözlük*'te “*Madenleri, tel durumuna getirmek için kullanılan ve türlü çapta delikleri olan çelik araç.*” biçiminde tanımlanmıştır. Bu kelimeden yararlanılarak mecazlı bir söz dile kazandırılmıştır. Bu sözü şair Nedim'in “*Haddeden geçmiş nezâket yâl u bâl olmuş sana/ Mey süzölmüş şişeden ruhsâr-ı âl olmuş sana*” dizelerinde buluyoruz. Şairimizin bu şiirinde geçen *haddeden geçmek* fiili *Türkçe Sözlük*'te *haddeden geçirmek* olarak alınmış biri esas diğeri mecaz olmak üzere iki anlamda şöyle tanımlanmıştır:

Haddeden geçirmek 1. Madenleri tel durumuna getirmek için haddeyi kullanmak. **2. mec.** En küçük ayrıntısına kadar incelemek, dikkatle araştırmak.

Teknik alanlara ait bir terim olan *hadde* mecaz anlamda kullanılmıştır. Şairimizin dizesinde geçen *haddeden geçmek*, *haddeden geçirmek* ile birlikte *Türkçe Sözlük*'e bir madde olarak eklenebilir. Böylece sözlükte *haddeden geçmek*, *haddeden geçirmek* iki ayrı madde yapılır. Buna şairin dizesi de örnek olarak eklenebilir. Beyitte görüldüğü gibi *haddeden geçmek*, mecazlı bir anlatım olarak “damıtmak, süzmek, saflaştırmak” anlamdadır.

Bunun gibi *Türkçe Sözlük*'te bir de *imbik* maddesinde *imbikten çekmek* var, buna *imbikten geçirmek* de ekleyelim. Arapça kökenli *imbik* sözlükte şöyle tanımlanmıştır: “*Damıtma işleminde kullanılan bir araç, damıtıcı.*” Haddeden geçirmek gibi bu kelime de deyim olarak mecaz anlamda kullanılmaktadır.

Teknik alanlardan mecazlı anlam taşıyan deyim örnekleri giderek fazlaştı. Bir otomobilcilik terimi olan, Fransızca kökenli *vites* teriminden yapılmış deyimler, birleşik fiiller kullanılıyor. *Vitesten atmak*, *Türkçe Sözlük*'te yer almış,

gerçek anlamı ile değil mecaz anlamıyla “Çok kızmak.” şeklinde tanımlanmıştır. Günümüzde daha çok “tahammül veya dayanma sınırlarını aşmış olmak” anlamında geçiyor. *Vites* teriminden Türkçede *vites değiştirmek*, *vites büyütme*, *vites küçültme*, *vites takmak*, *geri vites yapmak*, *vitesten atmak* gibi türevler gelişti. Gerçek anlamlarının yanında bunlardan mecaz anlamlar da doğdu. *Tepe si atmak*, *kafasını taşı atmak* deyimlerinin yerini *vitesten atmak* almaya başladı. *Türkçe Sözlük*'e girmeye aday *geri vites yapmak* ise gerçek anlamı dışında “kararından tutumundan vazgeçmek” anlamında mecazlı bir söz olarak kullanılıyor.

Daha çok otomobilcilik terimi olan Fr. *Patinaj* sözü herhangi bir karşılık gösterilmeden *Patinaj yapmak* deyiminde de varlığını sürdürüyor. “*Tekerlekler yolun kaygan veya çamur olması sebebiyle ilerlemeksizin aynı yerde dönmek.*” diye tanımlanmıştır. *Patinaj yapmak* deyiminin mecaz anlamı ise *Türkçe Sözlük*'te “*Herhangi bir işte ilerleme kaydedememek aynı noktada sayıp durmamak.*” biçiminde tanımlanmıştır. Bu örnekte de görüldüğü gibi teknik alanla ilgili otomobilcilik teriminden yararlanarak yeni mecazlı bir anlatım elde edilmiştir. Buna basından derlediğimiz “*Yaklaşan gelişmeyi görmeyen aktörler patinaj yapadursun...*” örneğini ekleyebiliriz. (*Sabah*, 25.12.2024)

Sayıları giderek artan otomobilcilikle ilgili *gaz* kelimesiyle yapılmış mecazlı anlatımlardan *gaza gelmek*, *gaza basmak*, *gaz vermek*, *ayağını gazdan çekmek*, *gaza getirmek* sözlerinin her birini biri gerçek diğeri mecaz anlamları var. *Dolduruşa gelmek*, *dolduruşa getirmek* varken şimdi *gaza gelmek*, *gaza getirmek* öne çıktı.

Dikkati çeken bu tür yeni anlatım biçimleriyle ilgili bir başka örnek vererek sözümüzü noktalayalım. *TRT'ye konuşmak* veya *NTV'ye konuşmak* biçiminde sözlere sık rastlarız. Bununla görevlinin tuttuğu TRT mikrofonunun önüne geçip birtakım açıklamalarda bulunmayı, bir konuda konuşmayı anlarız. Bunun daha doğru ifadesi, *TRT mikrofonuna konuşmak* olmalıdır. Dilciler arasında bu dil olayı *eksilti* (*elips*) terimi ile açıklanır. Şimdi görüyorum ki kuruluş adı (TRT) yerine bir muhabirin adı kullanılıyor. Derlediğim örneklerde kişi adları geçtiği için daha açıklayıcı örnekler veremiyorum. Arada sanki mikrofon varmış gibi birine, biri açıklamalarda bulunuyor.

Sonuç olarak sözlü ve yazılı basında, çeşitli ilanlarda yeni birtakım kelime veya bunlara dayalı mecaz anlamda deyimlerle karşılaşılıyor. Başlı başına bir araştırma konusu olan bu yeni örneklerin tespitine, sözlüklere örnekleriyle alınıp tanımlanmasına ve kullanıcıların Türkçe karşılıklarına yönlendirilmesine ihtiyaç var. Bu tutum, *Türkçe Sözlük*'te kabul görmüş bir ilkedir.

Örnek cümlelerle desteklenmiş deyimlerde anlam daha çok netleşiyor ve çeşitleniyor. Türkçenin zenginleşmesine çeşitli bilim, fen ve sanat dallarının terimleri, bunlardan kurulu deyimler katkı sağlayacaktır.